

Kant és Herder – hasonlóság és különbözőség

RATHMANN JÁNOS

Számos életrajzi adat és elmélyült tanulmány olvastán egyértelműen állítható, hogy Kant volt az, aki döntő szerepet játszott a fiatal Herder filozófiához való fordulásában. Ugyanis a tudományos kutatás kanti példája és oktatási gyakorlatának vonzó mintája volt az, ami felkeltette Herderben a kritikai szellemet, és inspirálta a kritikai módszert, amelyek birtokában sikerrel interpretálhatta korának eszmeáramlatait. A „kritikus” Herder sohasem vált ugyan a kriticizmus epigonjává: saját útját járta, ám a kanti szellem alap gondolatait nem szűnt meg követni.

Diákkorában készített előadásjegyzetei tanúsítják a kanti egyetemi előadások nagy vonzerejét: minden filozófiai stúdiumának hallgatója volt (antropológia, fizika, ontológia), de látogatta ma tematikai és geográfiai előadásait is.¹ Rousseau-ról és Hume-ról, illetve az akkoriban egészen új filozófiai antropológiai eszmékről Kant szájából volt szerencséje először hallani. Ilyen széleskörű filozófiai műveltségre ebben a korban szinte egyedül a königsbergi egyetem magántanárának óráin lehetett szert tenni.

Akár későbbi nagysikerű pályaműveire, akár Goethe nagy weimari inspirátorára és alkotótársára gondolunk, igazolva látjuk e nagyszerű kanti indíttatást.

Kant tehát már egyetemi előadásaiban sokat foglalkozott Hume-mal és Rousseau-val, majd később műveiben még inkább kifejtette és precizizozta e gondolatait. Főművére, *A tiszta ész kritikájára* ki váltképp nagy hatást gyakoroltak Hume ismeretelméleti eszméi. Kant azonban Hume-ban, Herderrel ellentétben, nem a történést

¹ Herders Vorlesungsnachschriften. In H. D. Imscher (Hrsg.): *I. Kant – A us den Vorlesungen der Jahre 1762 bis 1764*. Kölner Universitätsverlag, Köln, 1964, 9, 51, 89. ssk., 138.

és történetfilozófust kereste, hanem a gnoszeológust. Rousseau ta naival sokoldalúan számot vetett, kivált etikai elveivel, akárcsak a korabeli német kultúra és szellemiség, ám nyelvelméleti gondolatai alig keltettek benne rezonanciát. Herder Rousseau-élménye legalább ilyen erőteljes volt, de őt inkább a történetpszichológia és nyelvfelfogása foglalkoztatta. Ugyanez vonatkozik Hume-ra is.²

Mindketten a felvilágosodás gyermekei, és mindketten a felvilágosodás bírálói, meghaladói. Óriási életműveik nem lerontják, hanem kiegészítik egymást. Mindamelllett a nyilvánvaló különbség életműveik között, hogy Kant, bár szemügyre vett néhány történetfilozófiai kérdést, melyeket részint a felvetődő polémiák, részint a társadalmi miliő megkívánt tőle, valójában azonban soha nem dolgozott ki történetbölcseleti módszert. Írásai rövid vázlatok, ösztövére összefoglalások. Kritikái felölelték ugyan a filozófiai problémák nagy részét, de a történetfilozófia, éppen a kritikák konzekvens módszerszemlélete és koherenciája miatt, levezethetetlen volt a három Kritikából.

Ezt a kidolgozatlanítást ma is tekintetbe kell vennie a kutatóknak, ha a két történetfilozófiai „irány” egybevetésére teszt kísérletet. Kant néhány alapelvet körvonalaz csupán, polemikus hangot üt meg, és a maga általános rendszere, a maga gondolkodásmódja szempontjából bírál és hiányol. Módszertanilag Kantnak sem lehetett a kiépülő történetbölcseletben bővebb kelléktára. Lássuk azonban magát a szerzőt.

Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből című cikkében,³ amelyet történetfilozófiai krédójának szokták tartani, ezt írja: „Akármilyen metafizikai fogalmat alkosson is az ember az akarat szabadságáról, az akarat szabadságának jelenségeit, az emberi cselekvéseket általában természettörvények határozzák meg éppúgy, mint minden más természeti eseményt. A történelem, amely e jelenségek elbeszélésével foglalkozik, azt reméli, hogy bármily mélyen rejtezenek is ezek okai, ha az emberi akarat szabadságának játékát nagyban szemléli, képes felfedezni annak szabályszerű menetét, s mikéntjében, amely az egyes szubjektumokon zavarosnak és szabálytalannak látszik, az egész nemzet tekintve felismerheti a kezdeti adottságok állandó, bár lassú fejlődését.” A szkeptikus megjegyzés azzal zárul, hogy szerinte nincs még a történelemnek, az emberi történet törvényeinek Keplere vagy Newtonja, mert csak egyes szándékok, egyes természeti célok meglátásáig jutottak.⁴

Félretesszük hát e nehéz diót, és hagyjuk az utókornak – mintegy ez a kanti gondolat lényege akkor, abban az évben, amikor Herder monumentális műve, az *Ideen* I. része – éppen a

² J. G. Herder: *Kritische Wälder*. Berlin, 1878, 202.

³ In I. Kant: *Történetfilozófiai írások*. Ictus, 1997, 41–58.

⁴ I. m. 44.

megoldhatatlannak mondott rejtély „megoldásaként” – és az erről szóló negatív Kant-recenzió megjelent.

Herder, aki – ma már bizonyos – a legjobb Kant-tanítvány volt, kitűnően ismerte mesterének minden gondolatát, és diájkaként, majd követőjeként is újra meg újra átgondolta ezeket, nem találta magát Keplernek, de a nagy feladat felvállalását elodázhatatlannak látta: „Ha gyenge kézzel is, lerakta néhány alapkövet annak az épületnek, amelyet csak évszázadok tetőzhetnek be.”⁵

Herder tehát sem Kepler, sem Newton helyét nem követelte magának, ám némi joggal sértődött meg mestere recenzióján.⁶

A furcsa az, hogy elvont, elvi szempontból Kant is, Herder is egy természettudományos orientációjú történetfilozófia híve volt. Mindketten látták, hogy a korban egyedül tekintélynek örvendő természettudományos törvényhez hasonló társadalmi–történeti törvény lenne a felderítendő. Herder – minden nehézséget látva, illetve érezve – belevágott, és lépéseket tett a kor viszonyai között arra, hogy valamelyest legalább a kultúra fejlődése terén tisztázza a helyzetet. Melyek voltak tehát *in concreto* e törekvései, melyek Kantot nem jellemezték?

Herder – ellentétben Isaiah Berlin másutt Herdert nagyra becsülő interpretációjával⁷ – sem Vico-kompilátor nem volt, sem kanti rendszerépítő nem kívánt lenni. 1. Tudva tudta ugyanis, hogy ha korában nem áll fenn még a természettudományok és a kultúrtudományok pontos elkülönítése, úgy előfeltétel hiányában a történetfilozófia rendszerezésére sem kerülhet sor. 2. Herder történeti természettörvények kimutatására törekedett, ami nem zárta azonban ki a nála meglévő individualizáló tendenciát.

Individualizálni a világ kulturális-történeti jelenségeit – ez Herdernél nem az egyetlen, s nem a fő tendencia. (A tudományok 17–18. századi atomizálódó széthullása, amely Vico esetében még fennállhatott, Herdernél nem lehetett magyarázó elv.)

Ugyanis a 18. századi történettudomány ennél bonyolultabb és sokrétűbb problémákkal küzdött: 1. domináltak az elvont racionalista lista fogalmak; 2. többségben voltak az elvont racionalista magyarázatok (pl. izolált tények kritikai vizsgálata); 3. éppen a ráció fogalom hatására szakadás történt az általános és a különös (pl. az észigazságok és a történeti igazságok) között, mint azt már Lessing kimutatta.

Ezek voltak a történeti vizsgálatoknál a legfontosabb korproblémák, amelyekkel kapcsolatban – lett légyen szó az irodalom, a művészet vagy a társadalom történetéről – a kor filozófusainak

⁵ Herder: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* Aufbau. Berlin–Weimar, 1965, 51.

⁶ Herder levele F. H. Jacobihoz, 1785. febr. 2. In *Herders Briefe*. Volkerverlag Weimar, 1959, 244–245.

⁷ Isaiah Berlin: *Vico und Herder*. London – New York, 1976, 67–68.

állást kellett foglalniuk, valamilyen megoldást kellett kínálniuk, még ha ez részleges volt is.

Kant és Herder is ilyen kihívások elé került.

Herder történeti pozícióját – hasonlóan a Vico-éhoz – annyiban nevezhetjük egyedinek, hogy a felmerült korproblémákat nemcsak észlelte, konstatálta, hanem ezen felül *megoldásukra* is lépéseket tett.

1. Az elvont racionalista fogalmakkal szemben történeti konkrétumra törekedett, s ezért a művelődés történetében, illetve a nyelv történetében és elméletében kiindulópontként az egyedit, az individuálist kereste, kutatta. Ezt a koncepcióját számos példával lehet szemléltetni. Az egyik – ami Kantnál fel sem vetődik – a nemzetinek (*das Nationale*) egyfajta korhoz kötött felfogása, melynek értelmében a nemzeti kultúra nem értékelhető absztrakt módon, hanem konkrét, a mindenkoriban megjelenő formájában szemlélendő. A történeti individualitást kereső Herder ugyanakkor elismerte a korok közötti kontinuitást is.

2. A racionalista egyoldalúsággal a sokoldalúságot állította szembe, és többletanyagot magyarázatokra törekedett, vagy arra, hogy az adott kor egészét („a kor szellemét”) ragadja meg. E gondolat – a kanti logikai rendszerezésnél megálló szemlélettel szemben – abban is kifejezésre jutott, hogy egy kor igazságfogalma vagy szépségfogalma úgy ismerhető meg, ha előzőleg e kor kultúráját, nyelvét alaposan megismertük.

3. A rész és az egész, az egyedi és az általános viszonyának elemzése során közel kerül a *különös* fogalmához, aminek az a jelentősége, hogy ebben a korban erre egyedül Goethe tett kísérletet esztétikai fejtegetéseiben.

Mindezek alapján nem Kantot, hanem Herdert illeti az a szerep, hogy a történetbölcsélet előrehaladásában az összekötő, a közbülső tag lehetett Vico és Hegel között.

Herder végigtekinti az egyes korok – és népek – jelenségvilágát, majd a végén, úgy tűnik, ebből általános törvényeket von le, rövid összefoglaló megfogalmazásban.

Kant egészen a jövőbe utalja a történetfilozófia megalkotását, erre elvi okokból sem vállalkozik, de majdani fontosságát nem kérdőjelezi meg (lásd a 9. tételt⁸).

Herder elvileg szigorúan kitér maga elé a történeti törvények felismerésének feladatát. Ugyanakkor a konkrétól az elvonthoz, a törvényekhez („általános tanulságok”) vivő út meghatározása a gyakorlatban nagy, megoldatlan módszertani problémája marad. A történeti törvények létrehozására vonatkozó meggyőződését a világban lévő egyetemes összefüggés panteisztikus felfogására építette. Amennyire érdeme ennek az egységnek a meglátása, annyira befejezetlen vagy nem meggyőző ennek sokszor pusztán demonstratív

⁸ I. m. 57–59.

rálása, konstruálása. Kelemen János helyesen írja,⁹ hogy herderi módon a jelenségek mély analízise nélkül nem lehetett a történeti törvényekhez eljutni.

Kant helyesen közelít az individuum és a nem viszonyának tételéhez: „Az emberben [...] az észhasználatot célzó természeti adottságok csak a nemben fejlődhetnek ki teljesen, nem pedig az individuumban.”¹⁰ Herder itt tovább megy: nála az emberi képességek társadalmisága és történetisége a szellem változásaiban jut kifejezésre: a nemzeti szellemben, a nyelv szellemében. A nyelv társadalmi, benső közösségi lényegének gondolata új látásmódot indított el, melynek távlatai messzire vezetnek.¹¹

A két gondolkodó közti feszültséget az elméletben és a módszerben megnyilvánuló különbségek váltották ki. Herder következetlenséggel vádolta a Kritikák Kantját, amiért nem vitte tovább ifjúkori fejlődéelméletét, amelyet *Az ég általános természettörténetében* még oly vonzóan képviselt. Kant pedig abban marasztalta el Herdert, az *Ideen* szerzőjét, hogy nem az ő általa képviselt tudományelméleti módszertannal élt, hanem intuitív eszközökhöz – pl. sejtésekhez, nem definiált fogalmak bevezetéséhez (pl. *Kraft*) folyamodva érte el sikereit (lásd pl. az ember felegyenesedett járása tételének történeti jelentőségét).

Herder nagyon sokat köszönhetett Kantnak, a königsbergi im pulzus életre szóló volt számára. Tudományos korrektségben, szorgalomban, a tudás távlatainak keresésében is követője volt. Egészeben véve így tudott nagy életművet létrehozni, amely kiegészítette, végső soron gazdagította Kant óriási életművét, és számos további inspirációt adott.

⁹ Kelemen János: *Az ész képe és tette*. Atlantisz, 2000, 51–62.

¹⁰ Kant: Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. In *Történefilozófiai írások*. Id. kiad. 63.

¹¹ Herder: *Ideen...* Id. kiad. 1/136, 139, 180.